УДК 82-3

Р.Ә. Яруллина Йылдырым

ТӨРЕК ПРОЗАСЫНДА МИЛЛИ ИДЕАЛ БУЛАРАК ТАТАР КЫЗЛАРЫ
(Халидә Әдип Адывар романнары үрнәгендә)

Известная турецкая писательница и общественный деятель Халида Адип Адывар в своих трудах критиковала низкий социальный уровень турецких женщин. В ее романах положительными героями выступают сильные, яркие и независимые женские характеры. В данной статье проанализированы романы «Новый туран» и «Татарчык», где главными героями являются татарские девушки, которые представлены как национальный идеал автора. Также опираясь на труды турецких ученых, раскрыты эстетические особенности этих женщин-патриотов и личное мировозрение писательницы.

Ключевые слова: турецкая проза, национальная литература, Халида Адип Адывар, национальный идеал, образ татарской девушки

The famous Turkish writer and public figure Khalida Edip Adyvar in her writings criticized the low social level of Turkish women. In her novels, strong, bright and independent female characters act as positive heroes. This article analyzes the novels «New Turan» and «Tatarchyk», where the main characters are Tatar girls, who are presented as the author's national ideal. Also based on the works of Turkish scientists, the aesthetic features of these women-patriots and the personal worldview of the writer are revealed.

Keywords: Turkish prose, national literature, Khalida Adip Adyvar, national ideal, image of a Tatar girl

Белгәнебезчә, 1839 елда игълан ителгән Тәнзимат яңарыш сәясәте тәэсирендә Госманлы дәүләтенең һәр өлкәсендә, шул исәптән әдәбиятта да реформалар башлана. Көнбатыш Европа әдәбиятының алдынгы идея-эстетик һәм фәлсәфи карашларын якын күргән язучыларның әсәрләрендә феодаль тәртипләр, иске яшәү рәвеше тәнкыйть ителә, Ватан һәм милләт ирегe мәсьәләсе белән бергә, хатын-кыз азатлыгы проблемасы да кыю рәвештә көнүзәк мәсьәләләрнең берсенә әйләнә. Хатын-кызларны укыту мәсьәләсен беренчеләрдән булып күтәреп алган Әхмәт Мидхәт башта хатын-кызларга белемнең өйдә ирләр тарафыннан бирелергә тиешлеген белдерә. 1870 елларда дәүләт тарафыннан хатын-кызлар өчен беренче курслар ачылса да, җәмгыять күләмендә бу процесс бик авырлык белән генә бара. Нәмык Кемалның «Гаилә», «Тәрбияи-Нисван» исемле мәкаләләрендә, Шәмсетдин Саминең «Хатыннар» (1879) рисаләсендә, Әхмәт Мидхәтнең барлык әсәрләрендә диярлек җәмгыятьтәге тискәре күренешләр хатын-кызларның наданлыгына бәйләп аңлатыла, бу мәсьәләнең уңай чишелеше зарури икәнлегенә басым ясала. Болар тәэсирендә югары катлау гаиләләре арасында кызларына махсус укытучылар чакыртып дәрес

бирү очраклары күренә башлый. Иң әһәмиятлесе шунда ки, 1890 еллардан башлап, төрек матбугаты битләрендә хатын-кыз язучылар каләм тибрәтә башлый һәм хатыннар өчен «Махсус гәҗит» (1895–1908) исемле тәүге газета чыгарырга рөхсәт алына. Төрек әдәбияты тарихына исеме «беренче романчы хатын-кыз» буларак алтын хәрефләр белән язылган Фатма Алия ханым үзенең әсәрләре һәм газеталардагы мәкаләләре аша төрек хатын-кызларының уянуына зур этәргеч ясый. Төрек-грек сугышы елларында солдат гаиләләренә ярдәм итү максаты белән, 1897 елда Фатма Алия ханым тарафыннан «Нисвани Османия Имдат» (Госманлы хатыннарына ярдәм) җәмгыяте төзелә һәм ул госманлы тарихында беренче рәсми хатын-кыз оешмасы булып теркәлә [Argunşah, 2015, б. 30]. Төрек кызларының һәр өлкәдә тәрәккыяте мәсьәләсе Нигар ханым, Макбулә Леман, Әминә Сәмия кебек европача белем алган язучыларның әсәрләрендә дә көнүзәк мәсьәләләрдән санала. Аеруча 1908 елгы инкыйлабтан соң ил күләмендәге барлык сәяси һәм социаль өлкәләрдә башланган үзгәрешләр тәэсирендә хатын-кызның җәмгыятьтәге урыны мәсьәләсе тагын да кискенләшә. Төрле дәүләт оешмалары тарафыннан гүзәл затларны уянырга, ил күләмендәге вакыйгаларда катнашырга чакырган язмалар матбугатта еш күренә. Хатын-кызларның бер өлеше Балкан дәүләтләре белән дәвам иткән сугыш көннәрендә милләтне коткару һәм яңа фикерле яшьләр тәрбияләү эшендәге җаваплылыкны җитди кабул итә. Төрек миллиятчелек фикере көчәйгән әлеге елларда бу хәрәкәтнең идеологы Зыя Гөкалп хатын-кызларның бу идеологиянең дә иң әһәмиятле бер өлеше булырга тиешлеген ассызыклый [Argunşah, 2015, б. 32]. Гомумән, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы төрек җәмгыятендә дә яңа буын җитештерү һәм яңа тип гаилә моделе тудыру эшендә хатын-кызларның җаваплы булуы күздә тотыла.

Төрек әдәбияты тарихында милли әдәбият дип аталучы чорның (1911–1922) иң күренекле вәкиле – әлбәттә, журналист, укытучы, сәясәтче һәм язучы Халидә Әдип Адывар (1882–1964). Истанбул шәһәрендәге Америка кызлар гимназиясен тәмамлагач, ул Балкан сугышы елларында госпитальләрдә эшли, соңыннан укытучы, тикшерүче-методист хезмәтен башкара. Кызларны укыту һәм җәмгыять эшенә тарту максаты белән, 1909 елда «Теали-и Нисван» (Хатыннарны күтәрү) исемле оешма төзи. Азатлык сугышында катнаша, Мостафа Кемал Ататөрек белән якыннан аралаша. 1911 елда Зыя Гөкалп, Йосыф Акчура, Әхмәт Агаоглы һ.б. кебек танылган миллиятче зыялылар тарафыннан төзелгән «Төрек учаклары»нда әгъза булып тора, «Төрек Йорты» журналында хатын-кыз хокукларын яклаган күпсанлы мәкаләләре басыла [Yeni Türk edebiyatı, 2009, б. 227].

Халидә Әдип Адывар романнарының төп геройлары – укымышлы һәм көчле характерлы яңа тип хатын-кызлар. Сугышларда, илдәге сәяси алмашынулар эчендә актив катнашкан, митингларда ялкынлы чыгышлар ясаган язучы, башыннан кичкәннәрен һәм киләчәк белән бәйле эстетик фикерләрен әсәр героиняларының язмышында

чагылдыра. «Хандан» романында Хандан, «Яңа Туран»да Кая, «Татарчык»та Лалә, «Уттан күлмәк»тә Гайшә кебек бер-берсен кабатламый торган гүзәл затлар ил күләмендәге вакыйгалар фонында сурәтләнә һәм ул чорның идеаль хатын-кызлары галереясын тәшкил итә. Төрек укучысына үрнәк итеп сурәтләнгән бу көрәшче кызлар арасында икесенең татар милләтеннән булуы бездә аеруча кызыксыну уятты. Һәм «Яңа Туран» белән «Татарчык» романнарына күзәтү ясау теләге туды.

«Яңа Туран» әсәре 1913 елда госманлы дәүләтенең соңгы елларына таба – Балканнар белән сугыш башланганчы басыла. Романда Халидә Әдип Адывар таркалуга йөз тоткан Госманлы дәүләтен саклап һәм төрек милләтен коткарып калу юллары турында уйлана. Һәм үзенең сәяси фикерләренә якын килә торган проектны – Анадолу җирлегендә Туран дәүләтен кору моделен тәкъдим итә. Романда төркичелек агымына һәм заманча ислам диненә нигезләнгән яңа Төркиянең егерме елдан соңгы хыялый хәле тудырыла. Төрек галимнәреннән Тюркан Гөзүток фикеренчә, Халидә Әдип Адывар бу чор миллиятчелек бәхәсләрендә Йосыф Акчура идеяләренә өстенлек бирә һәм Яңа Туран утопиясен аның фикеренә таянып «төзи»: Анадолу җирлегендә яшәүче төрле милләт халыкларын – төрек, гарәп, әрмән, рум, көрт, лаз һ.б.ны үз эченә алган һәм уртак мәнфәгатъ тирәсендә берләшкән федераль дәүләт моделе итеп тәкъдим итә [Gözütok, 2010, б. 415–417]. Шул рәвешле, язучы узган гасырның унынчы елларында төрек җәмгыятендә яңа гына бөреләнеп килүче төркичелек агымы яссылыгында яңа чор герое, милли тарих, милли мәдәният, милли география кебек фикерләрне кыю рәвештә күтәреп һәм яклап чыга.

Әсәрдәге бөтен вакыйгалар һәм геройлар Яңа Госманлы партиясе җитәкчесе Хәмди пашаның туганы, сәясәт белгече Асым исемле егет күзлегеннән аңлатыла һәм бәяләнә. Романның буеннан-буена ике сәяси фирканең – Төрек миллиятчелеге фикерен яклаган «Иттихак һәм Теракки» (Берлек һәм прогресс) партиясе белән ватан төшенчәсенә нигезләнгән Яңа Госманлы партиясенең тоткан юлы, сәяси программасы чагыштырыла. Асым үзләренең көндәше – Яңа Туран лидеры Огузны һәм аның тарафдарларын никадәр генә тискәре яктан бәяләргә тырышса да, алар тоткан юлны, аеруча Каяның заманча кыю адымнарын күп очракта соклану хисләре аша яктыртырга мәҗбүр.

Яңа Туран дәүләтенең идеологы – Бурса шәһәрендәге татар мәхәлләсендә үскән, яңача белем һәм тәрбия алган Огуз исемле зыялы егет. Автор героеның килеш-килбәтен тасвирлауга әһәмият бирә: Огуз озын буйлы, киң җилкәле, эре сөякле, чал чәчле, кысык һәм тирән яшел күзле, үз фикерендә нык торучы, гайрәтле. Гөзүток фикеренә күрә, Халидә Әдип Адывар бары тик фикер яссылыгыннан түгел, портрет ноктасыннан да Огуз образына прототип итеп Йосыф Акчураны алган [Gözütok, 2010, б. 417]. Йосыф Акчура кебек, Огуз да Яңа Төркияне бары тик төрекләрдән генә оешкан дәүләт итеп күрми, ул Төркия җирлегендә яшәүче «гарәпләрне, әрмәннәрне, румнар-

ны, көртләрне, барысын да чакырам һәм һәр кеше өчен бу юлның иң дөрес юл булуын саныйм» [Edip Adıvar, 2018, б.34], ди. Әсәрендә Кыпчак тармагыннан булган татар егетенә Огуз исемен бирүе аша, Халидә Әдип Адывар татарларның һәм төрекләрнең бер тамырдан килүенә, бер атаның балалары булуына ишарә итә.

Романның соңына таба яралы Огуз үзенең гаиләсе – кечкенәдән әтисез калуы, татар милләтеннән булган әнисенең бик тырыш, пөхтә һәм гыйлемгә һәвәсле, аеруча кызлар өчен мәктәпләр ачылырга тиешлеге фикерен яклаучыларның берсе булуы турында сөйли. Аның сөйләменнән укытучылык һөнәренең бу татар гаиләсендә буыннан-буынга күчеп килүе дә аңлашыла.

Икенче әһәмиятле герой – Огузның туганнан-туган тиешлесе Кая исемле (үз исеме Самия) кыз. Язучы үзенең идеясен укучыга тагын да тәэсирлерәк җиткерүдә янә татар төркиләреннән булган үзенчәлекле идеалист кызны сайлый. Үзенә тәхәллүс итеп сайлаган Кая (Кыя исеме күк) – каты һәм нык холыклы кыз ул. Кая үзе ышанган кыйммәтләрнең һәм идеяләрнең Яңа Туран партиясе тарафыннан тормышка ашырылачагына ышана, һич тә шикләнмичә, үзен бу юлда корбан итәргә әзер зат итеп күрсәтә. Әнисен бик кечкенәдән үк югалту сәбәпле, Кая кырыс холыклы әтисе тарафыннан тәрбияләнә. Әтисе Лотфи бәй кызының европача белем һәм тәрбия алуына зур әһәмият бирә. Шул сәбәпле ул әсәрдә хатын-кызларга хас булган йомшаклык һәм нәфислек кебек сыйфатлардан ерак торучы каты табигатьле кыз итеп сурәтләнә. Халидә Әдип Адывар, ул чордагы сәяси карашлары күзлегеннән, үзен җәмгыять эшенә багышлаган яңа тип хатын-кызларны бөтенләй башка форматта – һәр яктан ирләр кебек булган затлар итеп күз алдына бастыра. Үз яшенә күрә күпкә акыллы һәм җитди характерлы, йөзеннән һәм зәңгәр күзләреннән нур балкып торган Кая, үзенең эшчәнлеге белән төрекләр арасында популярлык казана: башта Эрзурум шәһәрендәге Яңа Туран мәктәбендә танылa башлый, аннары Истанбулга килеп, бу юлда яңа мәктәпләр ача, госпитальләрдәге яралы сугышчыларның хәле белән гел кызыксына, җомга мәктәпләрен ачтыруга зур көч куя. Язучы баш героинясы аша Яңа Туран хатын-кызлары кия торган киемнәргә дә әһәмият бирә: «аркаларында борынгы татар төркиләрен хәтерләтүче соры озын пальто, башларында ак йомшак яулык, аякларында гади, калын аяк киеме, кулларында эш өчен капчыклар» [Edip Adıvar, 2018, б. 18]. Каяның киемнәрен берничә җирдә телгә алу аша Халидә Әдип Адывар үз идеалын заманча кыйммәтләр белән «коралландыра»: купшы киенергә яраткан госманлы хатыны урынына яңа дәүләттә гади киенгән, ләкин үзен яңа фикерләр белән бизәгән акыллы хатын-кызларны күрергә тели. Тагын да төгәлрәге, Госманлы чорындагы купшы, исрафчы өй ханымнарына капма-каршы итеп, Кая образында ирләр белән тигез хокукка ия, алдынгы белем алган, яңа тормыш өчен үзен аямаган көчле характерлы яңа тип хатын-кыз образын тудыра.

Язучы үзенең эстетик идеалы Каяны нечкә хисләрдән азат итеп тасвирлый, дидек. Героиняның Огузга булган мәхәббәте тора-бара үзгәреш кичерә: шәхси сөю хисе олы идеалга – милләтенә булган мәхәббәт хисенә алышына. Автор чын мәхәббәт һәм чын бәхет төшенчәләре турындагы фикерен дә үзенең идеалы Кая авызыннан җиткерә: «Озын, мәшәкатьле, ялгыз тормыш юлымда бердәнбер мәхәббәт бар иде: ул – Яңа Туран төшен (хыялын) минем белән күреп, минем белән бергә тормышта бер ишен тудырырга тырышкан Огуз! Фәкать Огуз һәм мин, төшебез һәм максатыбызны ратканга, төшебез һәм максатыбыз өчен яшәгәнгә, бер-беребезне яратабыз дип санадык. Бөтен шәхси бәхетебезне анда таптык» [Edip Adıvar, 2018, б. 38], ди. Төрек романында да татар әдәбиятындагы кебек, «олы максатка хезмәт итүнең бу юлдагы кешедән көрәш рухы һәм фидакярлек таләп итүе» ассызыклана [Zaripova Çetin, 2006, б. 145].

Кая – милли идеяләр өчен үзен корбан итәргә әзер зат. Митингларда ялкынлы чыгыш ясау сәбәпле кулга алынган Огузны төрмәдән азат иттерү өчен, ул үзеннән шактый олы яшьтәге кешенең – Яңа Госманлы партиясе җитәкчесе Хәмди пашаның кияүгә чыгу тәкъдимен кабул итә. Хәмди паша җәмәгать эшләрендә бик актив һәм күпләр өчен үрнәк булган Каяга өйләнеп, Яңа Туранчыларны, үзенең көндәше Огузны көчсезләндерергә тели. Фикердәшләреннән, «бөтен яшәешенең сәбәбе һәм максаты булган Яңа Туран»нан аерылуны Кая бик авыр кичерә. Огузның эшчәнлеген һәм сәясәттәге уңышларын газеталар аша гел күзәтеп бара, туктаусыз төркичелек фикерләре белән сугарылган китаплар укый. Берара үзен мохтаҗ гаиләләргә кием тегеп ярдәм итү шөгыле белән юатса да, бик яраткан фиркасеннән ерак тору аның сәламәтлеген какшата. Каяның үз эченә ябылуы һәм авырый башлавы Хәмди бәйне сәясәт һәм дәүләт эшләреннән ераклаштыра, акрынлап аның көчсезләнүенә юл ача башлый. Горур татар кызының күңелен яулап алу өчен, Хәмди бәй хәтта көндәшенең бер тәкъдимен кабул итәргә мәҗбүр була: мәҗлестә Огузның хатын-нарны укыту мәсьәләсе тәкъдименең кабул ителүе өчен тавыш бирә. Романның соңында Огузның үтерелү хәбәрен алган Кая, милли идеалга хезмәтен дәвам итү өчен, Хәмди бәйнең затлы тормышын горур рәвештә ташлап чыгып китә.

Гомумән, бу романда Кая образы үрнәгендә төрек язучысы «Яңа Туран хатын-кызы» моделен тудыра: җәмгыятьнең гади киенгән, горур, үзен милләткә хезмәткә багышлаган, аеруча белем бирү өлкәсендә уңышлы адымнар ясаган, «ирләр кебек» кыю һәм заманча фикерле хатын-кызларга ихтыяҗы барлыгын белдерә. Халидә Әдип Адывар, «хатыннарның тигез хокукларга ия булу теләкләренең һәм җәмгыятьнең әһәмиятле бер өлеше булу юлындагы тырышлыкларының бары тик бу гүзәл затларның сүз хокукына ия булган очракта гына тормышка ашачагына ышана» [Argunşah, 2015, б. 48].

1926 елда Англиядә сөргендә чагында язган мемуарында бу әсәре турында Халидә Әдип Адывар түбәндәгечә яза: «Китап сәяси һәм

милли утопияне аңлата, ләкин утопия булса да, тормышка ашу мөмкинлеге дә юк түгел. Шулай да икътидарда тагын да камил Берлек һәм Тәрәккыят партиясе булган яңа бер Төркияне өмет итәм: хатыннары тавыш бирү хокукына ия, аларның сүзе үтә һәм чын йөрәктән тырыша торган Төркия. Гади һәм бизәксез тормышлары госманлының зарарлы люкс эчендәге яшәү рәвешеннән бөтенләй башка; госманлының бөек һәм нәсел җепләрен югалткан мәдәнияте тарафыннан уртага чыккан паразит бер сыйныф хатыннарының тормышыннан да бөтенләй башка (Төркия)» [Edip Adıvar, 1996, б. 186].

«Яңа Туран» әсәрендәге Кая образы кебек башка бер кыю һәм идеалист татар кызы идеалы язучының 1939 елда иҗат ителгән «Татарчык» исемле романында да баш герой итеп алынган. Бу әсәрендә дә Халидә Әдип Адывар, баш героинясының гаиләсенә, аеруча ата кешенең сыйфатларын тулырак ачуга аерым игътибар бирә. Истанбул янында диңгез буендагы бер авылда, башкалардан аерымрак гомер сөргән татар Госман бәй бик тыйнак, диндар, тәртипле һәм мохтаҗларга һәрвакыт ярдәм кулы сузарга әзер торган бер үрнәк ата моделе итеп тасвирлана. Азатлык сугышы елларындагы батырлыклары өчен, аңа дәүләт тарафыннан пенсия бирелсә дә, моны һичбер вакыт телгә алмый ул, һич мактанмый. Ләкин авыл халкы бу гаиләне нигәдер үз итеп бетерми һәм язучы моның берничә сәбәбен ачыклый. Беренчесе – Госман бәй «әйләнә-тирәсендәгеләрнең дә әхлаклы булуын тели. Шунлыктан якындагыларны чын мәгънәсендә туйдыра торган, гыйсъян итәчәк дәрәҗәдә дөрес мөнәсәбәттә була иде» [Edip Adıvar, 2018, б. 54], дип яза автор. Тагын да җитдирәк сәбәп исә – авыл кешеләренең төрек теленә хөрмәте. Әсәрдән аңлашылганча, төрекчә сөйләшкәндә ялгышлары өчен дә Госман бәйне истанбуллылар яратып бетерми икән (җирле кешеләр ул чорда Истанбул төрекчәсенең камил кулланылуына бик тә әһәмият иткәннәр). Татар Госман бәйнең тормыш юлдашы булган Лалезар ханым исә – бик матур һәм тыйнак, ләкин авыл кешеләре белән аралашудан читенсенә, ояла торган ханымнарның берсе. Бу пар үрнәгендә язучы «ирләр культы көчле булган госманлы чоры гаиләсендә һәм җәмгыятендә хатын-кызның пассив» [Kaya, 2014, б. 54] булып, арткы планда торуын күрсәтә.

Инглиз телен белүче һәм европаның алдынгы фикерләренә теләктәшлек күрсәтүче татар Госман бәй бердәнбер кызы Лаләне заманча фикерләр тәэсирендә тәрбияләүгә зур әһәмият бирә. Нәтиҗәдә «җөмһүрият кызы» Лалә, «госманлы ханымы» әнисеннән аермалы буларак, гаиләдә дә, җәмгыятьтә дә үз сүзен әйтә алучы яңа тип хатын-кыз буларак формалаша. Инглиз теле укытучысы һөнәрен сайлаган Лалә дә, идеалист бер кыз буларак, яшәү фәлсәфәсен җәмгыятьне һәм милләтне алга җибәрүдә күрә. Төрек тормышындагы искелекне бетереп, европача мәдәни яшәү рәвешен урнаштыру өчен хезмәт итүне, халыкка юл күрсәтүне үзмаксат итеп куя. Төрек җәмгыятенең мәдәниләшүен Европа фикерләрне кабул итүдә күргән Халидә Әдип

Адыварның героинясын галим Мөхәррәм Кая «ирекле җирле ориенталист» итеп саный: Лалә «үз халкына бер европалы күзлегеннән карап, аны әлегә җитешмәгән бер бала, белем бирелергә тиешле, формалашмаган шәхес итеп күрә» [Kaya, 2014, б. 55], ди.

«Яңа Туран» романындагы Кая кебек, бу татар кызы өчен дә милләткә һәм халыкка хезмәт итү юлында туган мәхәббәт хисе әһәмиятле. Шунлыктан Лалә шәхси тормышын үзе кебек милләткә хезмәткә омтылучы, төгәлрәге гомерен фәкыйрь авыл кешеләренең хокукларын яклауга багышларга теләүче адвокат Рәҗәп белән бәйли.

Романда Лалә аякларында нык басып торучы, ирләр белән бергә, җилкәгә җилкәне куеп, авырлыкларга каршы баручы феминист хатын-кыз тибы итеп бирелә. Әтисенең үлеменнән соң, беркемгә мохтаҗ булмыйча, гаиләне туендыру җаваплылыгын ул үз өстенә ала. Тырышлыгыннан һәм батырлыгыннан (мәсәлән, әтисенең резин итекләрен киеп, аның көймәсе белән диңгезгә балыкка чыгуы һ.б.), тәэсирләнеп, бер елдан соң аңа Татарчык кушаматы тагыла. Татарчык сүзенең этимологиясен ачыклаган Гүлдән Йүксәккая фикеренчә, әтисенең татар булуыннан һәм бу гаиләнең башкалар тарафыннан чит күрелүеннән тыш, әлеге кушаматның нигезен татар исеме тәшкил итә. Элек-электән атны оста кулланулары һәм озын юлларда түземле булулары белән дан тоткан, җитез, көчле һәм кыю характерлы татарлар госманлы гаскәрендә ямчы хезмәтен башкарган, бу эш бары тик татарларга гына ышанып тапшырылган [Yüksekkaya, www.akademia.edu]. Моннан тыш, төрекчәдә «кызу илләрдә, аеруча Урта диңгез тирәсендә яшәүче, төрле авыруларга юл ачучы вак чебен»гә дә татарчык, диләр [Türkçe Sözlük, 2011, б. 2283]. Ләкин зарарлы вак чебеннән аермалы буларак, ару-талуны белми торган безнең татар кызы төрек җәмгыятенең иске фикерле кешеләрендә борчу уята: аның яшәешне мәдәни юлга чыгару өчен башкарган тырышлыклары канәгатьсезлек хисе тууга сәбәп була.

Белемгә омтылыш, кыюлык һәм максатчанлык кебек сыйфатларны укытучы татар кызы Ләләдә туплап, бу романында да язучы үз карашларына туры килә торган яңа чор хатын-кыз идеалын күз алдына бастыра. Кая кебек, Лаләне дә «хатыннарга хас сыйфатлардан мәхрүм итеп, иркәкләштерә, яңа Төркия өчен уйланган мәдәниләшү проектында ир-атның янында аңа юлдаш булачак хатны-кыз профилен билгели» [Beyhan, 2001, б.52].

Милли идеяләр белән янып яшәгән елларда Халидә Әдип Адыварның үзләрен фидакяр көрәшкә багышлаган батыр йөрәкле татар кызлары белән күрешүе дә мәгълүм. Белгәнебезчә, Фатих Кәриминең «Истанбул мәктүпләре» исемле әсәрендә Балкан сугышында бер-бер артлы җиңелүләргә дучар булган төрек гаскәрләренә ярдәмгә килгән дүрт татар кызы турында да мәгълүмат бирелә. Әсәрдән аңлашылганча, Петербург шәһәрендәге Бестужев кызлар курсларында белем алучылар – Чистайдан Гөлсем Камалова, Петербургтан Ркоя Юнысова, Ташкенттан Мәрьям Якупова, Ростовтан Мәрьям Поташева исем-

ле туташлар 1912 елның көз аенда Истанбулга килә, һәм госпитальдә эшләү белән бергә, төрекләрнең мәшһүр шәхесләре, шул исәптән Халидә Әдип ханым белән дә күрешә. Бу очрашуда язучы Халидә ханым үзенең төрек хатын-кызларын яңарыш юлына чыгару, белемле итү, җәмгыять эшләренә тарту өчен башкарган эшләре хакында сөйли. Шул ук вакытта Россиядәге мөселман кызларының мәгариф һәм тәрәккыят юлындагы яңарышларыннан да хәбәрдар булуын белдерә. Мөселман кызларының рус мәктәпләрендә белем алулары, үз халкына хезмәт юлына басулары, Уфа һәм Оренбур шәһәрләрендә кызлар өчен махсус төрле җәмгыятьләрнең оешуы, язучы һәм әдипләр җитешүе кебек уңай күренешләргә сөенүен әйтә. «Бер милләтнең кызлары сезнең кебек алдынгы мәктәпләрдә укый башласа һәм аларның да йөрәкләрендә милли хис уянса, ул милләт бетмәс, яшәр. Мин моңа ышанам», – ди мәшһүр әдибә [Kerimi, 2001, б. 100].

Фатих Кәриминең «Истанбул мәктүпләре»ннән аңлашылганча, татар кызлары Истанбулда төрек хатын-кызлары хәрәкәтенең активлашуына да өлеш кертә. Алар хатыннар арасында ярдәм җыю, хатыннарның күзен ачу, алардан отрядлар төзеп, фронтка җибәрү кебек эшләрдә катнаша. Университетның конференция залында алты мең төрек ханымы, шул исәптән алдынгы төрек язучылары, укытучылар, журналистлар катнашында зур митинг оештыра. Бу митингта Гөлсем Камалова Россиядәге татар аналары исеменнән ялкынлы чыгыш ясый. Көчле алкышлар белән тыңланган чыгышында төрек хатыннарының хокуклары булмауның аянычлы нәтиҗәләре турында да әйтә.

Гомумән алганда, Америка колледжында уку чорында Европаның алдынгы фикерләре белән коралланган Халидә Әдип Адывар, җәмгыятьне үзгәртеп коруда һәм милләтне алга җибәрүдә белемле хатын-кызларның роленә чын күңелдән ышанган. Бу алгарышта үзе дә укытучылык һөнәре аша яшь буынны тәрбияләү эшенә алына һәм проза әсәрләренә баш герой итеп, башлыча, идеалист хатын-кыз укытучыларны сайлый. Милли идеологлар белән аралашу, дәүләт сәясәте белән дә якыннан кызыксыну сәбәпле, әсәрләрендә идеологик фикерләргә зур урын бирелә. Аңлашыла ки, Россиядәге төрки халыкларның (аеруча хатын-кызлар арасындагы) уяну хәрәкәтен күзәтеп барган һәм төркичелек фикеренең идеологы Йосыф Акчура белән якыннан аралашкан Халидә Әдип Адыварның романнарына көрәшче герой итеп татар кызларын сайлавы очраклы түгел. Үткән тарихта татар халкының батырлыгы һәм җитезлеге, белемгә һәвәслеге, иреккә омтылышы, тырышлыгы кебек милли сыйфатлар аның әсәрләрендәге геройларның төп үзенчәлеге итеп ассызыкланган. Милләтенең алгарышы өчен шәхси бәхетен корбан иткән Кая, тормыш авырлыкларына күкрәк киереп каршы барган Лалә кебек яшәүнең мәгънәсен җәмгыятьне белемле итүдә күргән мөгаллимә кызларда язучының романтик идеаллары чагылган. Госманлы хатыннарыннан аермалы буларак, гади яшәү рәвешен өстен күрүче, физик яктан ирләргә тартым, максатчан һәм көчле характерлы яңа тип хатын-кызларда ул яңа

җәмгыятьтә ирләр белән бердәй хокукка ия, алар белән кулга-кул тотынып, мәдәни тормыш юлыннан баручыларны күз алдында тоткан.

Әдәбият

Argunşah H. Halide Edip'te Değişen Kadinin Romandaki İzdüşümleri: Seviyye Talip'ten Ateşten Gömlek'e: TÜBAR-XXXVII / 2015. Bahar. S. 27–52.

Beyhan U.A. Halide Edip Adıvar ve Feminist Yazın, Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi. Türk edebiyatı bölümü, Ankara, 2001.

Gözütok T. 'Yeni Turan'da Millî kimlik Sorunu, *Turkish Studies* International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/2 Spring. 2010. S. 410–448.

Edip Adıvar H. Tatarcık, 7.Baskı. İstanbul: Can Yayınları. 2018. 264 s.

Edip Adıvar H. Mor Salkımlı Ev. İstanbul: Özgür Yayınları.1996. 301 s.

Edip Adıvar H. Yeni Turan, 5. Baskı İstanbul: Can Sanat Yayınları. 2018. 160 s.

Zaripova Çetin, Ç. Tatar Edebiyatının Gelişimi. Akademik Bakış Dergisi, 2006. S. 138–151.

Yeni Türk Edebiyatı (1839–2000) Editör Dr. Ramazan Korkmaz. 5. Baskı. Ankara: Grafiker yayınları. 2009. 640 s.

Kaya M. Halide Edip Adıvar'ın İdeal Öğretmen Tipi: Tatarcık. Varlık. Sayı 1281, Haziran. 2014. S. 53–56.

Kerimi F. İstanbul Mektupları, İstanbul: Çağrı Yayınları. 2001. 367 s.

Sağol Yüksekkaya G. Tatarcık Üzerine, www.akademia.edu

Türkçe Sözlük / haz. Şükrü Haluk Akalın ve başk. 11 baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2011. 2759 s.

Яруллина Йылдырым Рамилә Әсхадулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, профессор,
Иненю университеты Төрек теле һәм әдәбияты бүлеме
чордаш төрки халыклар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире (Төркия)